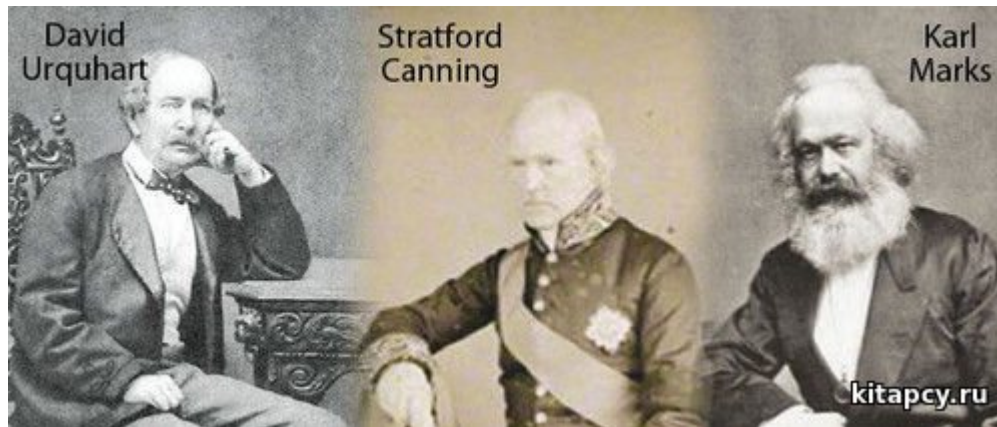

Jansyz žurnalistler

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Jansyz žurnalistler JANSYZ ŽURNALISTLER

Soňky döwür käbir gazetleriň redaksiýasy käbir žurnalistleri «syýasy jansyzlyk» etmekde aýyplap, derňew işini gozgatdy.

Aglabasy harby gullukçy bolan kişileriň Stambulda 56-sy, Izmirde 357-si galp deliller bilen «jansyzlykda» aýyplanýar, hiç kimiň demi çykanok! Žurnalistlerden «jansyz» çykmaýarmy? Görülmedik zatmy näme? Ezra Paund, Artur Kýostler, Ernest Hemungueý, Tomas Eliot, Aleksandr Fleming, Inýasio Silone, Trewanýan dagylar jansyz dälmidir? Haýsy birini ýazaýyn bularyň? Iň gowusy özümizden mysal alaýyn.

Ýurdumyzda taryhçylarymyz babatda önelgesiz döwri başdan geçirýäris, gynansak-da taryhçylarymyzyň ykdysady bilim derejesi pes we ykdysadyýeti gowy bilýänleriňem taryhdan sowady ýabygorly!

Munuň «habar beriş serişdelerindäki jansyzlar» bilen näme baglanyşygy bar? Gaty uly baglanyşygy bar.

Öz taryhymyzdan bir gazetiň «döreýiş kyssasy» bilen bu temany aýdyňlatmaga synaşaýyn. Çünki «resmi taryh» hakykatlary ýazanok.

Gazetiň maňa beren ýeri az, şonuň üçin «resmi taryhyň» muňa dahylly kişiler we gazet baradaky ýazanlaryny bu makalamyň çäğine sygdyryp bilemok. Gyzyklanýanlar habar beriş serişdeleriniň taryhy hakynda ýazylan islendik kitaba ser salyp bilerler. Gülkünçdir.

Hawa, indi söhbetimize başlasagam bolar...

Taryhymyzda hususy synaşyk bilen çap edilen ilkinji gazet

“Ceride-i Havadis” meselesiniň üstünde durup geçeliň...

Geliň, hemmämiz bile habar beriş serişdelerinde neneň-niçik «jansyzlyklaryň» bolýandygyny göreliň...

• **Kim bu Dewid Urkward?**

«Ceride-i Havadis» gazetiniň taryhybda Dewid Urkward diýen adamyň adyna duş gelmersiňiz.

Gynansak-da, biziň taryhymyzda bu tanymal şahs hakynda maglumat ýok diýen ýaly.

Nirede bar bilýäňizmi, Karl Marksda bar!

Karl Marks 1853-nji ýyldan soň Osmanly bilen çynlakaý gyzyklanmaga başlady (şeyle-de, osmanly dilini öwrenip ýördi, ölüm ara düşdi-de, bu gowy maksat ýarpy galdy.)

Marks Nýu-Ýorkuň **«Daily Tribune»** gazerinde tutuş on ýyllap Gündogar meselesi boýunça makalalar bilen çykyş etdi. Osmanly ulamalary «halas boluş reseptini» gözläp ýörkä, Marks kapitalizmiň Ýewropany agdar-dünđer etjegini we köne imperiýany saklap oturan türkleriň rewolýusion pozisiýa geçmese, uluslaşma prosesini tamamlamasa, ýeňilip-parçalanyp Anadola çenli çekiljekdigini öňdengörüjilik bilen aýdypdy.

Sözi dogry çykan Marksyň osmanlyny seljerip ýazan makalalarybda we meşhur **«Kapitalynda»** Dewid Urkwardyň adyna duş gelýäris.

Marks Osmanly barada neneň-niçik pikir ýöreden bolsa, Dewid Urkwardam şeytdi!

Emma hersi bir dünýäniň adamsydy. Urkward kapitalizmiň wekilidi.

Ýogsa-da, kim bu Dewid Urkward?

Şotlandiýaly. 1805-nji ýylda dünýä indi. (1877-nji ýylda aradan çykdy). Kakasynyň bimahal ölümü zerarly ejesi ony Şweýsariýa äkitdi. Ženewada fransuz harby mekdebinde we Angliýanyň **«Wolwich»** korollyk artilleriý garnizonynda okady.

Oksfordda okap ýörkä, Ýewropada ýeli öwsen romantiki grek gozgalaňyndan täsirlendi. Özi ýaly asly şotland meşhur şahyr **Jorj Gordon Baýron** ýaly Osmanla garşy uruşmak üçin Gresiýa gitdi. Lord Baýron urşa girmänkä öldi. Urkward uruşda agyr ýaralandy.

Onuñ endamyna giren gülle Osmanla garşy duýgularynyň we düşüňjeleriniň üýtgemegine sebäp boldy! Henegem henekdir welin, onuñ pikirini üýtgeden **Stretford Kanning** (1786-1880) boldy.

S.Kanning 1820-1824-nji we 1825-1828-nji ýyllarda Angliýanyň Stambuldaky ilçihanasynda işledi. Onda soň parlamentde işledi. (1841-nji ýylda gaýtadan Stambul ilçiligine bellendi we 17 ýyllap bu wezipede işledi.)

Kanning we Urkward grek garaşsyzlygynyň Prawoslaw Russiýanyň bähbidine boljakdygyny we munuň iňlis ykdysadyýetiniň bähbitlerine howp saljakdygyny gördüler.

Russiýanyň patyşasy Nikolaý I **“hassa adam”** diýilýän Osmanlynyň ýerlerini basyp alsa, munuň iňlis bähbitleriniň doly ýok boljakdygyny aňladýardy. Osmanly ideal bazar bolup durýardy we muny elden gidermek bolmaýardy. Näme etmelidi?

Dewid Urkward Stambula geldi...

- **Kanuny jansyz**

Iñlis ilçisi **Jon Ponsonbi** (1770-1855) Stambulda ýaňy işläp başlapdy. Ol wezipä bellenen badyna yzyndan ugradylan täze «söwda ataşsesi» Urkwarddan ynjalyksyzlandy. Urkwardyň Stretford Kanningden getiren salamyny sowuk garşylady. Çünki onuň agasy iñlisleriň legendar diplomaty we premýer-ministri **Jorj Kanning** (1770-1827) bilen onçakly arasy ýokdy, biri-birlerini halamazlardy. (Bu oňsuksyzlyk soňam dowam etdi we Urkwardyň ilçisi Ponsonbiniň Osmanlydaky edýän işlerini tankyt etmegi käbirleriniň gözüne «türk dostlugy» bolup ildi!) Yöne şol wagt öňde tutulmaly zat iñlis söwda bähbitleridi.

Osmanlynyň ýapyk bazary iňlis harytlaryna doly açylmalydy. İlçi Ponsonbi «kanuny jansyzyň» ýöretjek her dürli işine ykdysady taýdan goşant goşjakdygyny aýtdy. (Ataşşeleriň wezipe borçlaryna girýän zatlaryň birine – işleýän daşary ýurdunyň ýagdaýyny seljerip berýän habarnamasyna we bu boýunça alyp barýan işine “kanuny jansyzlyk” diýilýär.)

Ol Urkwardy ilkinji nobatda Soltan Mahmyt II-ni täsiri astyna alan şahslar bilen tanyşdyrды. Bularyň biri-de žurnalistdi...

• “Blak beý”

Aleksandr Blak (1792-1836) Osmanla gelende ýörgünli ady Blak beýe öwrüldi. Ol Parižde hukuk ugrundan okapdy. 1820-nji ýylda Izmirde ýerleşdi, hem aklawjy bolup işledi, hem söwda bilen meşgullandy.

Ýöne Urkward ýaly onuňam ykbalyňy grek gozgalaňy özgertdi, onuň Gresiýa gönükdiren söwda işleri paltalanansoň, žurnalistlige yöneldi. **“Le Spectateur Oriental”** [b] we [b] **“Le Courier de Smyrne”** gazetleriniň redaksiýasynda ýewropaly söwdagärleriň wekili bolup işledi. Fransuz koloniýasynyň wekili wezipesine bellendi.

Şol iktiarada...

1831-nji ýylda Stambulda Osmanly döwletiniň ilkinji resmi gazetini **«Takvim-i Vekayi»** çap işlerine taýýarlanyp başlady. Blak beýe sala salyndy.

Soltan Mahmyt II täze tanşy Blak beýden täsirlendi, onuň

ýewropalyklar bilen gatnaşygyndan peýdalanmak üçin «Takvim-i Vekayi» gazetiniň fransuz dilinde-de çap edilmegini buýurdy.

“Moniteur Ottoman” gazetiniň şýýdip orta çykdy, baş redaktory edibem Blak beýi bellediler. (Onuň ogly Edouard Blak 1867-nji ýylda ABŞ-nyň Osmanlyda lkinji ilçihanasy açylanda, ilçisi bolup gelipdi.)

Dewid Urkward Blak beý bilen tanyşdy. Dostlaşdylar. Olaryň maksady birdi. Urkward “Moniteur Ottoman”-da ykdysatçy bolmasa-da, ykdysadyýetden söz açýan makalalary ýazmaga başlady.

Bugün bu makalalara göz aýlanyňyzda, olaryň näderejede başlangyç we ýönekeý makalalarydygyny görersiňiz, emma şol wagtyň osmanly köşgi bu ykdysatçy awtory diýseň halady!

Bulam az bolýan ýaly Mahmyt II ilki ýazgylaryny okap, soň tanşan bu «ykdsatçy beginden» täsirlendi.

Osmanly köşgi çeňnege agzyny uzadýardy. Urkward diýilýän adam makala bilen çäklenip oňjakmy, ol 1833-nji ýylda Osmanly döwletiniň ykdysady gurluşyny öwrenýän «Türkiye we rezerwleri» kitabyny neşir etdirdi. Kitabyň käbir baplary türk diline geçirilip, Mahmyt II-niň dykgatyna ýetirildi.

Osmanlynyň intellektual düşünje durmuşy şýýdip kemala gelmäge başlady. Ýurt şu ykdysady model bilen halas edilmelidi! Eýse onuň öwüp arşa çykarylan täze ykdysady sistemasy nämelerden ybaratdy?..

• **“Yslam rövüşi” bolmasa bolmaz**

Urkwadyň «Moniteur Ottoman»-daky ýazgylarynyň gysgaça mazmuny şulardan ybaratdy:

Osmanly döwleti köne ykdysady we maliýe ýörelgelerini taryhyň zibil sebedine atmalydy, aýratynam söwda monopoliýalaryny we içerki gümrügi aýyrmalydy, munuň deregne daşarky söwdany şobada erkin ýagdaýda goýmaly we elbetde, gümrük paçlaryny iň pes bahada tutmalydy. Ýagny, osmanly bazaryny gepsiz-gürrüňsiz daşaryk açmalydy. Osmanly gaznasy diňe şular ýaly şertlerde daşyndan kredit alyp bilýärdi!

Aýratynam, eger täze ykdysady sistema kabul edilse, güýçlenen söwda gatnaşyklary arkaly Angliýanyň, Russiýanyň we Kawalaly Mämmedaly paşanyň garşysynda güýçsüz ýagdaýa düşen Osmanla kömek edip biljekdi!

Dewid Urkward sap ykdysadyýet baradaky makalalar bilen doly ýol almajagyny bilýärdi. Ol yslamyýeti mazamlaýan makalalary-da ýazmaga başlady. Mysal üçin, 1833-nji ýylda **“İslam As a Political System”** atly makalasynda *«hristianlygyň diňe ruhanyýet bilen çäklenýändigini, onuň dünýä işleri bilen gyzyklanmaýandygyny, emma hem ruhany we hem jismanydygyny, ahyret durmuşy bilen birlikde adamlaryň dünýewi durmuşyny-da her meselede kadalaşdyrýan syýasy sistema eýedigini»* ýazdy.

Bular ýaly öwgüli ýazgylar musulmanlaryň depesini göge ýetirmäge ýeterlikdi. Galyberse-de, Urkward Russiýa garşy duşmançylygy bilen stambullularyň köňlünde tagt gurnagy başardy.

(Iňlisleriň şol wagtky «Gök guşak» maksatnamasy bolan çerkezleri Russiýa garşy ulanma strategiýasyny durmuşa geçirenleriň biri-de Urkwarddy. Hatda çrkez baýdagyny-da Urkward taýýarlapdy. Türk baýdagynyň reňki bilen aý-ýyldyzyň Wizantiýanyň nyşanlarydygyny ýazanam Urkwarddy! Biz ony 1844-nji ýylda «ogurlan» ekenik!

Karl Marks Osmanlyny sekulýar reformanyň halas edip biljegini ýazýarka, Urkward «zaluwat, dünýewilikden daşda duraweriň» diýip ýazýardy!

Engels Marksa ýazan hatynda «türk dosty» bolansyraýan Urkwardy akmaklykda, lakgylykda aýyplaýardy.

Iki beýik akyldar Osmanlynyň Angliýanyň çig mal bazasyna

öwrülip, ganynyň içiljegini öňünden bilýärdiler. Aýdyslary ýalam boldy.

Osmanly Angliýa bilen 1838-nji ýylda özara söwda geleşigini baglaşdy.

45 ýyl geçensoň bu geleşigiň netijelerini hronikaçy (vakanüvisi Ahmet Lütfi Ependi şeýle ýazdy:

“Şol ylalaşyk (1838-nji ýylyň söwda geleşigi) bilen ýedi wahid (monopoliýa) usuly aýrylanam bolsa, ýerine ejnebi intihisary (daşary ýurt monopoliýasy) geldi. Memaliki Mahrusada (Osmanly döwletinde) hurdefuruşlyga (iň ownuk söwda gatnaşygyna) çenli ejnebiler eýeçilik etdi.

Senagat bilen birlikde barça ugurlar doly çökdi we daşary ýurt harytlary rowaçlyk gazanyp, elimizdäki pulumyz Ýewropa tarap akmaga başlady.”

(Tarih-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, c:5 s: 112)

1838-nji ýyldaky söwda geleşigine alyp baran döwürde habar beriş serişdeleri möhüm «rol» oýnady. Gollar çekilensoňam žurnalistleriň «wezipeler borçlary» gutarmady. Olar iňlisler bilen bileleşip köşge we jemgyýetçilige täsirlerini ýetirmäge dowam etdiler. Ýöne fransuzlar bilen bähbit çekişmeleri gazetiň işine-de az täsirini ýetirmedi.

Iňlislee täze gazete zerurlyk duýdular. «Ceride-i Havadis» gazeti hut şu maksat bilen döredildi.

Takvim-i Vakayi

چونکه تاریخ مرتلان قن بملی کار کا، یلده و قوتیونان احوالی وقت و زمانیه
عده و حساب اینکدن عبارت و سلفین خلقه حصه الهی پید کار و انقضاء
کلیدر و بوجده عالمه سی قن بوق اولوب جن اعیان عا علم تاریخ دولت
حفظ قانونی بوج و ملکی زلط احوالی مستوجب اولدیچون و بوجده حصه
پایون اولدی یعنی تصریح یقیندر مناهیر مؤتمنانه تاریخ معنیله ذکر ایشی
لوزیه دولت عاصیه ده هجرت دنیو زیکری ایکی سته سته خلقه اولان قان
عربی زمانه خیر پیور بیری قسقدن بهمنبری کویا بیری سلاسه فصل قن
عبر غلبه بخراچدن معاف اولد غلری شمر حضرت علی اثره نقاشه یاز واریری
آکادری خطایه قبایله اهراس کرادن سیدین معاز و سوا به حضرت شهادت
یازیش سته صورتده پر کاغه ایززیه دیوان خلافت معنیه غلری له یا ایله کیریه
خطایه متارایه اولامره قبول صورتی کوسدن ایکی ان، حضرت رئیس الکلی
مخاطبه اولان ایو العالم بن سله تم فله شبهه کلوب عهد مذکورده مورخ اولان
خطیب بغدادی به کاغذ مزین کوسدن کده مورخ دوی ایله انوشده تصحیح دکدن
فرانسیز ولعه سنت افری هجرت بشی سته سته و قوت و لش و سوا به حضرت ترکت
اصحاب اولی هجرت علمه زکی یلده واقع و سده حضرت لری ایله هجرت ایشی
مال دار بقایه علم و لش اولده ایشی تاریخلری بربره مطابق اولدی یعنی انکسار
ایکین سده مزین انکسار غلبان فکانه فکانه اول بودیلری و یا به قانر اوله موب
کاغه مزین مزین اولدی یعنی مزین و سوا به اولدره ر استه انوشورایت هجریه
غل تاریخ لاری یعنی اولده سته بقوی دلفر سده علیه هجریه سلیقه ده اسلام
دولتله و سار دوله پر عا شریقه انکسار اولوب مغربین و شریعتان
این کثیر و امام میوطی و این جوی و قنای و بشاری و این خلدن حصه
حصه من جلدیون و کله و دینه حیات تاریخلری ایف اولدر علی انوشور
دولت عاصیه ده دوی دقت و انکسار اولوب مقدمه شهنشاهه شون
و سکر لری دفاع نویس تکیله تاریخ لری سته سته مایور قن اولده رقی
یاز یاز و یاز فقه اولوب یگری اولوز سته مزینده هجرت اولان و تاریخ سدر بلوب
خلقه قنر اولوق مدت معینه دیر و معاز اولشایکده اعیا و رانه و سینی و سینی
و واصف تاریخی یز سده یاه شاعیر لکن و قان کوییه و قوی زمانه قنر
و اعتدال اولوزده اسباب سلیقه سی مکرم قنای صورتده انکسار طبیعی
ایله عد و مزینده قاعده سلیقه حقیقت و اصلای تکیله شیه دخی و انوشورایت
اولوزده جبول اولقعه ظهور یز لان مصالح داخیه و قانر جیه دولت علیه به
و سیرایان مناصبه و سترحل و قعه ارکان دولت خال و سترایه کاش معنی
پانی سکنی درلودلو معاز و یاز انوشورایت و قانر یزیده کفر امر طبیعی به معنی
اولقون تانی هر قنر خلقی رتوج معذور طوزیه سلاور ایدده یز کشت هر یز معوله
جن جهل قبل و قانر سندی اولغری نایسته مؤتمنه و انکسار ایدده سکت و هم
انکسار و سلیقه سیرمه کاغه سده دولت علیه کده حذوق قنای و سوت سلیقه
کسدرایت تی اولقه عاصیه سلاهی انوشورایت و سوا به غلری صدقه ستن
قوراروب یز بر دقت دخی اسباب قنرین سده یز پر کاغه سلاطین آل عثمان
و شهنشاهه دوران شوکتلو کرانلو سلطان محمود انکسار مرابع قنای انکسار
سیر ترکت شیه دخی خلقی سلیقه معنی عاصیه و سوا به اصلای مشکدر لاری
اوله رقی خلقی سلاهی سته سته پر انکسار عاصیه پر صورت حصه به قنای لازم

http://www...

• Döwrüniň “Taraf” gazetisi

Ady: **William N.Çerçill** (1796-1846).

Londonda dünýä indi. Ýoly Izmirden soň Stambula düşenlerden. Fransuz Lewanten maşgalasynyň gyzy Beatris Belhomme bilen nikalaşdy.

1780-nji ýylda çap işine başlan iňlis **“Morning Herald”** gazetiniň Türkiýedäki wekili bolup işledi.

1836-njy ýylyň adaty günleriniň bir günü... Kadyköýde awa çykanda ýalňyslyk bilen Depderdaryň kätiplerinden Nejati ependiniň ogluny ýaralady. Derhal ele salnyp, Üsküdar gorag

gullugyna tabşyryldy. Tussag edildi.

Iňlis ilçisi Jon Ponsonbi şobada ara goşuldy we garşylyk görkezdi: «*Heý, iňlis žurnalistem bir tussag edilermi?*» Şol wagtlar fransuz ilçileriniň osmanly döwlet apparatynda agramyny görkezýän döwrüdi.

Çerçill jogapkärçilikden boşadylmak bilenem çäklenmedi, üsti sowgat-peşgeşler bilen gark edildi.

Asyl partlamaly bomba partlady: 1836-njy ýylyň 11-nji martynda gurulan Umury Harijiýe nezaretine (Daşary işler ministrligi) ýolbaşçy bellenen Akif paşa bu waka sebäpli eýeleýän wezipesinden boşadyldy.

Munuň Akif paşa bilen näme dahyly bolup bilerdi? Eger munuň üçin biri kürsüsinden pyzylmaly bolsa, Umury Mülkiýe nezaretiniň (Içeri işler ministri) başynda oturan Pertew paşa wezipesinden boşadylmalydy.

Ýok, iňlisler Akif paşanyň kellesini talap edipdiler. A näme üçin?

Akif paşa wakanyň aňyrsynda bolan bolan zatlary ýedi ýyl soň neşir ediljek **«Tabsyra»** atly kitabynda beýan etdi. Döwründe baş gezek neşir edilen kitapda ol Pertew paşany iňlis syýasatynyň tarapdary hökmünde görkezip, özüni daşara garaşly syýasatyň garşydaşy hökmünde görkezipdi.

Osmanly döwletiniň daşarky bergilerine gözegçilik etmek üçin özüni belländigini aýdýan Dewid Urkwardam Akif paşanyň aýdanlaryny tassyklaýar:

“Osmanly döwletiniň (Orsyýete) ummasyz kontribusiýa tölemäge mejbur bolandygyny we olara kredit bermek isleýändigimizi aýtdym. Akif paşa «Men bular ýaly taryhy we milli heläkçiligiň garşysynda siziň uzadýan maliýe kömegiňizi alyp biljek däl. Men öz halkyma ýüz tutmakçy, öz mähriban halkymdan pidakärlik isleýärim, ýöne size bergi edip biljek däl. Men halkymyň diş-dyrnak bolup gazanan pullaryny size göterimine tölemerin» diýdi we aýgytly dil bilen garşy çykdy».

Görnüş i ýaly, Akif paşa bir bahana bilen eýeleýän wezipesinden boşadylypdy.

Soň bir ýerde Dahiliýe nazirligine bellense-de, iňlis lobisiniň gysyşy bilen ýene wezipesinden pyzyldy, ilki Kojaelä, soň Edirnä sürgün edildi. Babyalyda (Premýer-ministrlik) mundan beýläk «milli döwlet adamy» döwrüniň soňy gelipdi.

Meýdan William N.Çerçill ýaly çemeçillere galdy...

Çerçill gazetiň başlygy boljak bolup, ýeňini çermedi. Mälim bolşy ýaly, muňa «zerurlyk» bardy! Osmanlynyň düşünje durmuşynda iki garaýyş göze ilýärdi: «howandarlyk usulmy» ýa-da «erkin usulmy»?

Erkin bazaryň tarapyny çalyan «Ceride-i Havadis» gazeti 1840-njy ýylyň 3-nji iýulynda öz işine başlady.

Gazetiň yzygiderli ýazýan ykdysadyýetdäki täze taglymlar we pikirler diňe eksplutatirlenjek bazary döretmäge niýetlenendi. Bu eksplutasion bazar özlerine žurnalist diýýän jansyzlar arkaly döredildi we weýrançylyk şondan soň geldi:

Soňky sözümi aýdaýyn:

Biziň taryhymyzda käbir jansyzlardan hemişe «türk dosty» diýip söz açylýar. Bular ýaly ýazanlaryň birem AKP-li Hüseyin Çelik. Onuň **«Iňlis daşary işler komitetleri»** (“İngiliz Dış İşler Komiteleri”) kitabynda Dewid Urkwardyň we onuň guran **«Foreign Affairs Committe»**-sine mahabatly sözler bar. Awtor Urkwardyň osmanly tarapdary bolandygyny ýazýar. Bulara-da şu gelişýär.

Ýogsam şol döwürde nagyşbendileriň Gümüşhanadaky dergähiniň düýbünü tutujy Ahmet Ziyaeddin ependi osmanly bazarynyň daşary ýurt kapitalynyň eline geçmeginiň öňüni almak we ownuk musulman önümçilik kärhanalaryny goramak üçin haýyr-sahawat sandyklaryny döredipdi.

AKP jansyz Urkwardyň açan ýolundan ýöremäge dowam edýär.

Soner ÝALÇYN.

«SÖZCÜ» gazeti, 15.12.2013 ý.

Terjime eden: Guwanç MÄMİLİYEW,
Stambul uniwersitetiniň talyby. Taryhy makalalar